

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

Інститут управління, психології та безпеки

Кафедра теоретичної психології

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК РІВНІВ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ З
ІНДИВІДУАЛЬНО — ПСИХОЛОГІЧНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ
УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ**

кваліфікаційна робота :

здобувачки вищої освіти
освітнього ступеня «бакалавр»

Ярини ДУБІНІНОЇ

4 курсу, денної форми навчання
спеціальність 053 «Психологія»
ОПП «Психологія»

Науковий керівник :

доктор педагогічних наук, доцент

Галина ЛЯЛЮК

Рецензент :

доктор психологічних наук, доцент

Євген КАРПЕНКО

Кваліфікаційна робота допущена до захисту

« 1 » травня 2023 р., протокол № 11

завідувач кафедри теоретичної психології

доктор психологічних наук, професор

_____ **Зоряна КОВАЛЬЧУК**

Львів

2023

АНОТАЦІЯ

Дубініна Ярина. Взаємозв'язок рівнів прояву агресії з індивідуально – психологічними особливостями учнів підліткового віку.

Кваліфікаційна робота бакалавра присвячена вивченню взаємозв'язку рівнів прояву агресії з індивідуально — психологічними особливостями учнів підліткового віку. Проведено дослідження рівня агресивності та конфліктності у підлітків, а також підібрано засоби для корекції агресії. Для цього було використано декілька методик, опитувальник Басса-Даркі для вивчення показників і форм агресивних реакцій особистості, методика "Діагностика схильності до агресивної поведінки" А. Ассінгера та тренінгові вправи для корекції агресивності у підлітків.

У першому розділі висвітлено теоретичний аспект теми, у другому проведено та описано результати досліджень, у третьому подано корекційну програму та аналіз результатів дослідної роботи.

Ключові слова : агресивність у підлітковому віці, конфліктність між підлітками, корекція підліткової агресії.

ANOTATION

Dubinina Yaryna. The relationship between levels of aggression and individual psychological characteristics of adolescent students.

The bachelor's qualification work is devoted to the study of the relationship between the levels of aggression and the individual psychological characteristics of adolescent students. A study was conducted on the level of aggressiveness and conflict among teenagers, and the means for correcting aggression were selected. For this purpose, several methods were used, the Bass-Darkey questionnaire for studying indicators and forms of aggressive personality reactions, A. Assinger's "Diagnosis of propensity to aggressive behavior" method and training exercises for correcting aggressiveness in teenagers.

In the first chapter, the theoretical aspect of the topic was covered, in the second, the research results were conducted and described, and in the third, a corrective program and analysis of the research results were presented.

Keywords : aggressiveness in adolescence, conflict between teenagers, correction of teenage aggression.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ В УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	7
1.1. Основні підходи до вивчення прояву агресії.....	7
1.2. Психологічні особливості агресивної поведінки у підлітковому віці.....	13
1.3. Індивідуально-психологічні особливості підлітків.....	20
Висновки до розділу 1.....	24
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ РІВНІВ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ З ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ	25
2.1. Опис діагностичних методик дослідження.....	25
2.2. Аналіз та інтерпретація даних емпіричного дослідження.....	27
Висновки до розділу 2.....	35
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ	36
3.1. Рекомендації щодо корекції агресивної поведінки.....	36
3.2. Корекційні заходи щодо корекції агресивної поведінки старших підлітків	
Висновок до розділу 3.....	40
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	45
ДОДАТКИ	49

ВСТУП

Актуальність теми роботи. Зараз проблема агресії є найактуальнішою, оскільки ми щодня зустрічаємося з нею в школі, на вулиці. Стало сильнішою демонстративно-провокаційна поведінка по відношенню до зовнішнього середовища. Грубість і агресивність проявляються в крайніх формах. Злочинність серед молоді різко зростає. Зростання агресивних тенденцій у молодіжному середовищі відображає одну з гострих соціальних проблем нашого суспільства.

В умовах зміни цінностей, що регулюють відносини особистості та суспільства, це особливо згубно впливає на молодь, у якої формуються цінності, які ще не втілені в життя.

У підлітковому віці через складність і суперечливість дорослішання людини, внутрішні і зовнішні умови її розвитку можуть виникати ситуації, що порушують нормальний хід розвитку особистості і створюють об'єктивні умови для прояву агресивної поведінки. Проблема агресивної поведінки підлітків викликає науковий і практичний інтерес багатьох дослідників.

Останніми роками зростає інтерес до вивчення агресивної поведінки, що є певною реакцією наукової спільноти на зростання конфліктів і насильства в суспільстві. У підлітковому віці вивчення агресивної поведінки набуває особливого значення, оскільки цей вік характеризується емоційною нестабільністю, різкими перепадами настрою, проявом негативізму та різного типу. Науковці вказують на ризик різноманітних форм девіантної поведінки підлітків, у тому числі й агресивної поведінки. Ці питання особливо актуальні в період гострої юнацької кризи у віці 13-14 років, коли навчальна діяльність уже не є провідною, а авторитет дорослих зменшується, і взаємодія в групі однолітків стає дуже важливою.

Тому актуальність даного питання є беззаперечною, оскільки агресивна поведінка підлітків призводить до порушень соціального порядку та породжує

соціальну нестабільність у суспільстві. Порівняно з останнім часом зросла кількість тяжких злочинів, загальна обізнаність фіксує збільшення конфліктів та фактів агресивної поведінки людей.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та експериментальна перевірка зв'язку рівня агресивності з індивідуально-психологічними особливостями молодших школярів.

Відповідно до поставленої мети визначено наступні **завдання дослідження:**

1. Проаналізувати основні підходи до вивчення прояву агресії.
2. Охарактеризувати особливості агресивної поведінки в підлітковому віці.
3. Конкретизувати особливості індивідуально-психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків.
4. Визначити методи дослідження та діагностичні показники.
5. Проаналізувати результати діагностичного дослідження підлітків.
6. Визначити методи психологічної корекції агресивної поведінки в підлітковому віці.

Об'єктом дослідження є учні підліткового віку.

Предметом дослідження є визначення зв'язку рівня прояву агресії з індивідуально-психологічними особливостями школярів підліткового віку.

Гіпотеза дослідження полягає у доведенні зв'язку рівня прояву агресії з індивідуально-психологічними особливостями школярів підліткового віку.

Для досягнення мети дослідження та вирішення поставлених завдань використано **ряд методів дослідження:**

- теоретичний: аналіз психолого-педагогічної літератури з метою виявлення різних підходів до вивчення рівнів прояву агресії; метод порівняльного аналізу для визначення рівня агресивності у хлопчиків і дівчаток;

- емпіричні: методика опитувальника Басса-Даркі для вивчення

показників і форм агресивних реакцій особистості, методика А. Ассінгера «Діагностика схильності до агресивної поведінки».

- математичний: для статистичної обробки отриманих числових даних.

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ В УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІК

1.1. Основні підходи до вивчення прояву агресії

Вивченням феномену агресії психологічні науки почали займатися наприкінці XIX ст. Перші психологічні погляди на природу агресії були спрощеними, без будь-якої емпіричної основи, тим самим реконструюючи певні інстинкти.

З появою на початку 20 століття двох основних теоретичних напрямів – психоаналізу та біхевіоризму – виокремилися два основних підходи до поняття агресії: як вродженої риси особистості (теорія «Танатосу» З. Фрейда) і як реакції на негативний зовнішній стимул (концепція «фрустрація - агресія» Д. Доллард і Н. Міллер). Значні досягнення у вивченні проблеми агресії були зафіксовані в 1960-х роках в результаті узагальнення знань ряду природничих і гуманітарних дисциплін (психології, соціології, біології, екології) і розвитку наукових методів.

У дослідженні агресії активніше використовувалися нові експериментальні технології. Тоді були зібрані емпіричні дані та сформульовані найважливіші теоретичні основи дослідження агресії. З одного боку, це було зумовлено поширенням насильницької злочинності в західному суспільстві (особливо в США), з іншого боку, соціально-політична атмосфера «холодної війни» стимулювала дослідження феномену агресії. [25].

Методологічна основа більшості досліджень агресії була і залишається незалежною від поведінки, хоча були й винятки. До кінця 1980-х років у вітчизняній психології феномену агресії не приділялося такої уваги, як на Заході. Розглянуто окремі аспекти проблеми агресивної поведінки, зокрема психофізіологічні, медичні та кримінологічні [29]. Таким чином, агресія

здебільшого розглядалася як прояв девіантної та делінквентної поведінки. Чисто психологічної літератури, що аналізує феномен агресії, практично не існувало. Винятком є окремі публікації, в яких критикуються зарубіжні, особливо фрейдистські теорії агресії. У більшості наукових джерел терміни «агресія» і «агресивна поведінка» взагалі не вживаються. Марксистська методологія зосереджена насамперед на вивченні соціальних факторів у природі будь-якої поведінки, включаючи агресивну.

Так, О. Безпалько вважає агресією поведінку, яка передбачає погрозу чи заподіяння шкоди іншим. Він зазначає, що критерієм віднесення тих чи інших дій до агресивних є наявність наміру їх образити чи принизити, а не лише наявність таких наслідків [3].

На основі теоретичного аналізу підходів вітчизняних та зарубіжних психологів визначення агресії як психологічного явища пропонуються такі:

1) агресія - як психічний стан - передбачає певне ставлення до себе та інших об'єктів (живих і неживих) і характеризується когнітивним, емоційним і вольовим компонентами;

2) Агресивність - як риса особистості - виступає, по-перше, як мотивація, внутрішнє спонукання до агресивних дій, по-друге, відображає відносно стійку готовність до агресивних дій в різних умовах за наявності потенційно агресивного сприйняття та інтерпретації стійкого риса особистості Світосприйняття і світорозуміння, по-третє, характеризуються наявністю деструктивних тенденцій у стосунках з іншими людьми;

3) агресія – як предмет необхідності – як самостійна цінність, що функціонує як мета і мотив поведінки;

4) Агресія - як прояв поведінки - це поведінка, що характеризується, по-перше, метою заподіяння шкоди неживим об'єктам, а по-друге, вчиненням дій, мотивованих заподіяти шкоду живим істотам (фізичним, моральним або матеріальним).

Спроби розглядати агресивність як суто біологічну (вроджену або

інстинктивну) рису особистості виявилися неспроможними. Прояв агресивності як риси особистості в певних формах поведінки у вигляді агресивних дій завжди є результатом складної взаємодії особистісних і ситуативних факторів. Тракткування агресивності багатьма авторами як риси особистості вказує на її набутий характер, тобто вносить у її появу елемент соціальної обумовленості. Ступінь агресивності визначається як навчанням у процесі соціалізації, так і орієнтацією на культурні та соціальні норми, найважливішими з яких є норми соціальної відповідальності та норми покарання за акти агресії [21].

Термін «норми агресивності» розглядається принаймні з двох точок зору: середніх прийнятних рівнів агресивності та соціально прийнятих норм поведінки (з відповідним соціальним контекстом). Деякі автори вважають, що гармонійно розвинена особистість передбачає наявність певної агресивності, яка робить його соціально відповідним і корисним (наприклад, для подолання життєвих перешкод), інакше втрачається індивідуальність, суб'єкт стає пасивним, покірним, змінюється його соціальний статус [8].

На основі теоретичного аналізу підходів вітчизняних і зарубіжних психологів до визначення агресії як психологічного явища запропоновано наступні визначення:

1) агресія - як психічний стан - передбачає певне ставлення до себе та інших об'єктів (живих і неживих) і характеризується когнітивним, емоційним і вольовим компонентами;

2) Агресивність - як риса особистості - виступає, по-перше, як драйв, як внутрішнє спонукання до агресивних дій, по-друге, відносно стійка готовність до агресивних дій за різних умов відображається в потенційно агресивному сприйнятті та інтерпретації як стійкого. особиста риса

Спроби розглядати агресивність як суто біологічну (вроджену або інстинктивну) рису особистості виявилися неспроможними. Прояв агресивності як риси особистості в певних формах поведінки у вигляді агресивних дій завжди є результатом складної взаємодії особистісних і ситуативних факторів.

Трактування агресивності багатьма авторами як риси особистості вказує на її набутий характер, тобто вносить у її появу елемент соціальної обумовленості.

Ступінь агресивності визначається як навчанням у процесі соціалізації, так і орієнтацією на культурні та соціальні норми, найважливішими з яких є норми соціальної відповідальності та норми покарання за акти агресії [21].

В даний час проблема агресивної поведінки стоїть дуже гостро і все більше привертає увагу різних фахівців, в тому числі педагогів, психологів і соціальних працівників.

Важливим чинником зростання агресії серед населення є нестабільність політичного, економічного та соціального стану країни. Соціально-кризові процеси в сучасному суспільстві негативно впливають на психіку людей, викликаючи страх і напругу, образу, жорстокість і насильство. Засоби масової інформації, фільми та Інтернет також відіграють велику роль у регулярній пропаганді культу жорстокості та насильства [6].

Особливо яскраво агресивна поведінка проявляється в підлітковому віці, коли в процесі становлення особистості і впевненості в собі як самостійної дорослої людини підліток виражає своє невдоволення тим, що відбувається, свою злість через прояв агресивної поведінки.

Агресивна поведінка досить поширена в підлітковому віці у зв'язку з інтенсивним психофізичним розвитком, активним засвоєнням різних форм поведінки.

Говорячи про підліткову агресивну поведінку, необхідно говорити про психолого-педагогічні особливості підліткового віку. За віковою періодизацією розрізняють: молодший підлітковий вік (12-15 років); старша молодь (15-18 років) [7, с.19].

Центральним процесом у підлітковому віці є відкриття власного «Я». Новим і важливим видом психологічної діяльності підлітків стає рефлексія і самосвідомість. Ось чому підлітків так приваблює можливість дізнатися щось нове про себе та свої здібності.

Підліткове мислення набуває особистісного, емоційного характеру, пов'язаного із самовизначенням підлітка та бажанням розвивати власний світогляд. Впевненість юнаків і дівчат в собі насамперед спрямована в майбутнє. Цей вік сповнений романтики і водночас страхів про те, як складеться життя в майбутньому.

В емоційній сфері підлітків зберігається підвищена вразливість і чутливість, а гарний настрій часто змінюється депресією. Дуже болісно сприймають як власну зовнішність, так і свої можливості вираження емоцій стали ширшими і краще контрольованими. У підлітка вже можуть бути глибокі «дорослі» почуття, почуття серйозні і стійкі [8].

Психолого-педагогічна домінанта розвитку значною мірою визначається кардинальними змінами в організмі дитини, швидким процесом статевого дозрівання. Особливу роль відіграє прискорення фізичного та фізіологічного виховання. Виникнення у підлітка почуття зрілості є одним із центральних психологічних нововведень його часу. Це пов'язано зі зміною фізичного і статевого дозрівання, розвитком соціальних функцій, розширенням прав і обов'язків у ньому. При цьому дитина повинна бути самостійною, допомагати дорослим і поважатися дорослими.

Отже, агресивна поведінка - це деструктивна, деструктивна форма поведінки, спрямована на заподіяння психологічної або фізичної шкоди іншій людині (об'єкту нападу), що складається з когнітивного, вольового та емоційного компонентів. Існує дві основні форми агресивної поведінки: вербальна і фізична.

Розрізняють два типи агресії: доброякісну, яка виникає в момент небезпеки і має захисний характер, і злісну, яка є руйнівною і жорстокою. Також виділяють зовнішню агресію, спрямовану на інших і зовнішні об'єкти, і внутрішню агресію, спрямовану людиною на себе.

Агресивна поведінка поширена в підлітковому віці внаслідок інтенсивного психофізичного розвитку та активного засвоєння різноманітних

форм поведінки.

Говорячи про агресивну поведінку підлітків, необхідно говорити про психолого-педагогічні особливості молоді. За віковою періодизацією розрізняють: молодший підлітковий вік (12-15 років); старша молодь (15-18 років) [7, с. 19].

Центральним процесом у підлітковому віці є відкриття власного «Я». Новою важливою формою психологічної діяльності підлітка стає рефлексія і самопізнання. Ось чому молодь так прагне дізнатися щось нове про себе та свої здібності. Підліткове мислення набуває особистісного, емоційного характеру, пов'язаного із самовизначенням підлітка та бажанням виробити власний світогляд. Впевненість юнаків і дівчат в собі насамперед спрямована в майбутнє. Цей вік сповнений романтики і водночас повний страхів про те, як складеться життя в майбутньому.

В емоційній сфері підлітків зберігається підвищена вразливість і чутливість, а гарний настрій часто змінюється депресією. Вони сприймають як власну зовнішність дуже болісно, так і їх здатність виражати емоції стала ширшою та краще контрольованою. У підлітка вже можуть бути глибокі «дорослі» почуття, почуття серйозні і стійкі [8].

Агресивна поведінка – це деструктивна форма поведінки, спрямована на заподіяння психологічної чи фізичної шкоди іншій людині (об'єкту нападу), що складається з когнітивного, вольового та емоційного компонентів. Розрізняють дві основні форми агресивної поведінки: вербальну і фізичну, розрізняють два види агресії: доброякісну, яка виникає в момент небезпеки і має захисний характер, і злісну, яка має руйнівний і жорстокий характер. Також виділяють зовнішню агресію, спрямовану на інших і зовнішні об'єкти, і внутрішню агресію, спрямовану людиною на себе.

1.2. Психологічні особливості агресивної поведінки у підлітковому віці

Агресія в дитячому та підлітковому віці є актуальною проблемою, особливо в контексті девіантної поведінки. Оскільки наше дослідження зосереджено на агресії у школярів-підлітків, ми детальніше розглянемо її характеристики в цьому віці.

Підліток живе в сучасному складному світі, в якому напружена і нестабільна соціальна, економічна, екологічна та ідеологічна ситуація, що склалася в нашому сучасному суспільстві. Статеве дозрівання - один з найскладніших періодів розвитку людини. Він охоплює період розвитку дітей від 11 до 16 років, що відповідає віку учнів 5-11 класів загальноосвітньої школи. У підлітковому віці є вікові фази з вищим і нижчим рівнем агресивної поведінки як у хлопчиків, так і у дівчаток. Встановлено, що у хлопчиків спостерігається два піки агресії: 12 років і 14–15 років. У дівчат теж два піки: 11 років і 13 років. Це вік статевого дозрівання, показники якого визначають межі періоду молодості [3].

Низка сучасних досліджень показала, що навіть у підлітків 10-11 років переважають прояви фізичної агресії, тоді як у підлітків 14-15 років на перший план виходить вербальна агресія. Однак це не пов'язано зі зменшенням проявів фізичної агресії з віком. Максимальні ознаки прояву всіх форм агресії (як фізичної, так і вербальної) виявляються саме у віці 14-15 років. Але динаміка зростання фізичної та вербальної агресії з віком неоднакова: правда, прояви фізична агресія зростає, але незначно. Але прояви вербальної агресії зростають набагато швидше. Можна також відзначити, що в молодшому віці (10-11 років) спостерігається досить слабка диференціація між різними формами агресії. Тобто, хоч вони і виражені по-різному, але різниця між ними за рівнем народжуваності невелика. У 14-15 років більш чіткі і очевидні відмінності в частоті виникнення між різними формами агресії.

Структура прояву різних форм агресії визначається як віковими, так і статевими ознаками. Характерною перевагою для дівчат є вербальна агресія в будь-якій її формі - прямій або непрямій, хоча непряма все ж зустрічається частіше. Тенденція до більшої виразності прямої агресії у хлопчиків і непрямой вербальної агресії у дівчаток є явно міжкультурною і характерною для підлітків різних етнічних груп. Хлопчики-підлітки, як правило, відчують агресію в міжособистісних стосунках, таких як навчання, спорт, особисті погрози, алкогольне сп'яніння. ситуації, дівчата бурхливо реагують на інтрапсихічні Події (недооцінка зовнішніх чи психічних даних, невдячність, розумова обмеженість). Їхня злість визначається якістю міжособистісних стосунків, що призводить до неконтрольованої ситуації [21, с.178].

Проте, як показують дослідження, як у хлопчиків, так і у дівчаток у віці 11-12 років найбільш виражена така форма агресії, як негативізм. Негативізм – це опозиційна поведінка, яка, як правило, спрямована проти влади і має форму активної боротьби з існуючими правилами, нормами та звичаями. Друге місце за частотою народження в даному віковому діапазоні займає фізична агресія у хлопчиків і вербальна агресія у дівчаток.

У старшому віці (підлітки 14–15 років) у хлопчиків домінує негативізм і вербальна агресія, які представлені майже порівну, у дівчаток – вербальна агресія. Слід також зазначити, що всі форми агресивної поведінки більш виражені у хлопчиків, ніж у дівчаток, незалежно від віку.

Підлітковий вік, також відомий як статеве дозрівання, є фазою дорослішання та розвитку особистості, яка знаходиться між дитинством і дорослим життям. Як зазначає Ю.О.Качанова, підлітковий вік є перехідною фазою від залежного дитинства до самостійної та відповідальної дорослості, яка передбачає завершення фізичного, особливо статевого, дозрівання, з одного боку, і досягнення соціальної зрілості, з іншого [10].

Психологічні особливості підліткового віку характеризуються нестійкою емоційною сферою, самоутвердженням самостійності та індивідуальності,

появою труднощів у стосунках зі старшими (негативізм, упертість), формуванням самооцінки, характеру; формування власних поглядів, наявність високої сугестивності по відношенню до однолітків, поява сексуального потягу до протилежної статі, формування самовпевненості та егоцентризму, поява надмірної втоми та імпульсивності, а також схильності до ризикувати, агресивність як засіб самоствердження [10, с .55].

Найважливішою характеристикою поведінки в підлітковому віці, як загальним наслідком змін у психології, є юнацька тривожність, яка має свою специфічну природу і розглядається як результат соціогенезу, що відбувається під впливом різноманітних цілеспрямованих, організованих і спонтанних, неорганізованих впливів юнацької особистості [2].

На розвиток агресії у підлітків впливає тип взаємин з батьками, братами і сестрами, правила поведінки в сім'ї. До агресивної поведінки більш схильні підлітки, в родині яких постійно відбуваються сварки та суперечки між батьками. Інформацію про агресію підлітки отримують також зі спілкування з однолітками. Вони вчаться поводитися агресивно, спостерігаючи за поведінкою інших дітей (наприклад, однокласників), але ті, хто є дуже агресивними, ймовірно, становлять більшість у невивідному становищі в класі. З іншого боку, такі агресивні діти можуть знаходити друзів серед інших агресивних однолітків [1].

Важливість гендерних відмінностей у прояві агресії є предметом серйозних дискусій серед вчених, які представляють біологічні та соціальні напрями досліджень. Прояви агресивної поведінки, звичайно, відрізняються у хлопчиків і дівчаток, залежно від прийнятих у суспільстві норм. Якщо конфлікт між хлопцями, що переріс у бійку, сприймається як нормальне явище, то бійка між дівчатами може викликати серйозні здивування як серед однолітків, так і серед старшого покоління. Дівчата частіше виявляють високий рівень непрямой агресії, а хлопчики – фізичну агресію [2].

Вчені виділяють багато причин, що провокують агресію у дітей і

підлітків, серед яких:

- Особистісний фактор – низька самооцінка та виховання, імпульсивність, різноманітні залежності, надмірна схильність до ризику, відсутність самозбереження тощо.

- Поведінковий фактор - девіантна поведінка (вандалізм, бродяжництво, погана успішність у школі та ін.)

- Соціальний фактор - культ насильства в суспільстві, вплив ЗМІ, девіантна поведінка батьків, низький соціально-економічний статус сім'ї, залежність від соціальної допомоги, зміна опікунів (вітчим, мачуха), сімейне та сексуальне насильство, друзі з девіантною поведінкою [24].

З точки зору деструктивної спрямованості розглядаються три типи розладів поведінки підлітків. Індивідуально-агресивна форма розладу поведінки, в якій переважає фізична і вербальна агресія, спрямована переважно на однолітків і близьких. Підлітки цього типу схильні до ворожнечі, нецензурної лайки, зухвалості, непокори і негативізму по відношенню до дорослих, постійної брехні, прогулів і вандалізму. Вони не приховують своєї асоціальної поведінки, досить рано починають статеві стосунки, вживають тютюн, алкоголь, наркотики. Агресивна асоціальна поведінка може проявлятися у вигляді бійок, фізичної агресії, жорстокого поводження з однолітками. У таких підлітків порушені соціальні зв'язки, вони не в змозі налагодити нормальні контакти з однолітками [10, с. 29]. Агресивних підлітків віддаляють від однолітків. Деякі з них дружать зі старшими чи молодшими людьми або мають поверхневі стосунки з іншими асоціальними молодими людьми. Більшість підлітків цього агресивного типу мають низьку самооцінку, демонструють егоцентризм, відчувають сильну фрустрацію та мають гіпертрофовану потребу в залежності. До них часто застосовують різні форми покарання, що, у свою чергу, посилює їхній гнів і розчарування та вирішує проблеми [12].

З точки зору соціальної орієнтації розрізняють соціалізовану та

несоціалізовану агресивну поведінку. До першої групи належать підлітки, у яких немає яскраво виражених психічних розладів. Завдяки низькому рівню морально бажаної регуляції поведінки вони легко пристосовуються до різних соціальних умов. До другої групи належать підлітки з негативним емоційним станом, який є проявом реакції підлітка на напружену стресову ситуацію чи психологічну травму, або внаслідок невдалого вирішення проблем [3].

У середньому класі у підлітків виявляються неадекватні афективні реакції, які є наслідками негативних афективних переживань, заснованих на незадоволенні однієї з життєво важливих потреб підлітка або конфлікті між ними. Все це проявляється у відповідній поведінці в школі: підвищена

Вразливість, упертість, негативізм, замкнутість, емоційна неврівноваженість. Так званий «ефект недостатності» виникає як стійкий емоційний стан, який відчуває підліток у зв'язку з неуспішністю в діяльності. Тому підліток або ігнорує факт невдачі, або відмовляється визнавати провину [8].

Особливості емоційно збуджених підлітків виражаються у схильності до вибуховості та агресивності, що призводить до появи неадекватних антигромадських дій. Підвищена збудливість нервової системи, ендокринна перебудова організму в підлітковому віці, зміни в особистісному розвитку підлітка призводять до емоційних спалахів, ускладнюють об'єктивну оцінку ситуації та вибір адекватних засобів реагування на таку поведінку.

Значна кількість дослідників наголошує на зв'язку між шкільною тривожністю та агресивністю [2; 11]. Особливо часто цей зв'язок спостерігається у хлопчиків. Страх школи прямо корелює з фізичною та непрямую агресивністю, дратівливістю. З одного боку, страх перед школою може спровокувати в учнів агресивну поведінку. Спровокувати агресивну поведінку можуть страх перед незадовільною оцінкою, зауваження, конфлікти з іншими учнями, емоційний дискомфорт. З іншого боку, агресивні підлітки, які постійно провокують негативне ставлення до себе з боку вчителів та

однокласників, починають відчувати наростаючу тривожність у стінах школи. Утворюється замкнуте коло, яке закріплює агресивну поведінку та сприяє шкільній неуспішності, невдоволенню школа .

Встановлено, що така форма агресії у підлітків пов'язана зі страхом самовираження та перевірки знань. У дівчат високий рівень образи знижує переживання соціального стресу, тобто образа є своєрідним психологічним захистом від шкільних проблем. Хлопчики переживають шкільні проблеми більш болісно, ніж дівчата. Хлопчики з затаєною образою все частіше відчують на собі вплив стресових ситуацій, пов'язаних зі шкільним життям [2].

Розрізняють наступні типи агресивної поведінки:

- 1) вербальний/фізичний;
- 2) дія/бездіяльність;
- 3) прямий/непрямий;
- 4) відкритий/прихований;
- 5) неспровокований/мстивий;
- 6) ворожий/інструментальний;
- 7) фізичний/психічний;
- 8) з короткостроковими/віддаленими наслідками;
- 9) індивідуальні/групові [6, с. 16-17].

Щоб зрозуміти підліткову агресію, важливо враховувати не лише самооцінку людини, а й проаналізувати взаємозв'язок між самооцінкою та зовнішньою оцінкою з боку опікунів, таких як вчителі та однолітки. Якщо самооцінка не знаходить адекватної підтримки у зовнішньому соціальному просторі, якщо оцінка молоді людиною значущих людей у найближчому оточенні завжди нижча за її самооцінку, то цю ситуацію слід розцінювати як фрустраційну. Водночас фрустрація тут зачіпає одну з основних потреб особистості – потребу у визнанні та повазі. Як і будь-який фрустратор, ця ситуація може спровокувати прояв агресії [32, с. 185].

Більшість існуючих у сучасній психології теорій агресії не суперечать уявленням про співвіднесення агресії з конкретними характерологічними типами. Низка досліджень намагалася виявити зв'язок між рівнями агресії та певними рисами особистості підлітків. Отримані результати виявилися очікуваними і прогнозованими, з чого випливає досить специфічний зв'язок збудливої характерології з різними проявами агресії. Дратівливість позитивно корелює з вербальною агресією (словесним вираженням негативних почуттів), дратівливістю, спонтанною агресією (спонтанною, яка не є прямою реакцією на ситуаційні впливи) і непрямую агресією (спрямованою опосередковано на іншу людину) [33].

Загальновідомо, що центральною характеристикою збудливої особистості є імпульсивність поведінки. Весь їхній спосіб спілкування та поведінка багато в чому визначається не логікою, а імпульсами, інстинктами. У сфері соціальної взаємодії та спілкування вони характеризуються вкрай низькою толерантністю, на цьому фоні виявлена система кореляційних залежностей виглядає не випадковою і цілком логічною.

Результати, які встановлюють певний зв'язок між демонстративним характером і агресивністю особистості, виявилися дуже несподіваними. Крім того, структура стосунків у діаді «демонстрація–агресія» майже повністю ідентична структурі стосунків у парі «збудливість–агресія» [11]. Різниця не в структурі з'єднань, а тільки в їх міцності. Демонстрація здібностей позитивно корелює з вербальною агресією, дратівливістю, спонтанною та непрямую агресією. Такий чіткий і багатоканальний зв'язок видається справді несподіваним, оскільки, як відомо, центральними рисами демонстративної моделі поведінки є зовсім не агресія, а інші особливості поведінки (потреба і постійне бажання справити враження, привертати до себе увагу). Це виражається в зарозумілому, часто нарочито демонстративному поведінці. Елементом такої поведінки є самозвеличення, розповіді про себе чи про події, в яких ця особистість зіграла центральну роль. Отримані дані про зв'язок

«демонстрація – агресія» розширюють традиційне ставлення до демонстративної особистості та дозволяють по-іншому поглянути на проблему демонстративної поведінки [20].

З іншого боку, ми бачимо в цих даних ще одне підтвердження того, що агресія та агресивність є складними особистісними та поведінковими феноменами, природу яких, ймовірно, ніколи не можна описати єдиною, одновимірною, навіть внутрішньо послідовною моделлю. Багато вітчизняних вчених підкреслюють, що агресивність є рисою особистості як соціальної істоти, а оскільки особистість є продуктом індивідуального подолання культурних надбань людства, то агресивність є однією з її рис, набутих соціально. Агресивність і ригідність як риси особистості розвиваються насамперед у процесі ранньої соціалізації, у дитинстві та підлітковому віці. Підлітковий вік є переломним моментом у розвитку людини, коли вона більш ніж будь-коли схильна до набуття та увічнення агресивної поведінки; тому корекційна робота з подібними схильностями особливо актуальна і вимагає серйозного підходу з боку психологів [13].

Отож, психологічні особливості підліткового віку характеризуються такими ознаками: нестійкою емоційною сферою, самоутвердженням, появою труднощів у стосунках зі старшими (негативізм, упертість), формуванням самооцінки, характеру; формуванням власних поглядів, наявністю високої сугестивності по відношенню до однолітків, появою сексуального потягу до протилежної статі, формування самовпевненості та егоцентризму. Найважливішою характеристикою поведінки в підлітковому віці юнацька тривожність, яка відбувається під впливом різноманітних цілеспрямованих, організованих і спонтанних, неорганізованих впливів юнацької особистості.

1.3. Індивідуально-психологічні особливості підлітків

Агресивна поведінка підлітків є серйозною проблемою, яка може мати

негативний вплив на їхнє життя та здоров'я. Індивідуально-психологічні фактори можуть грати важливу роль в появі такої поведінки у підлітків.

Підліток, який не має впевненості в собі, може стати агресивним, щоб довести свою важливість. Негативні емоції, такі як гнів, розлючення, роздратування або ревності, також можуть сприяти агресивній поведінці [6].

Для підліткового віку характерна тенденція до збільшення агресивних реакцій. Цей період розвитку характеризується нестійкістю емоційної сфери, реакціями негативізму та опозиції, які є наслідком незадоволеної потреби у дорослості, неприйняттям найближчого оточення їх нових психологічних утворень. Прагнення підлітків до самостійності і незалежності не завжди знаходить розуміння в оточуючих і не може бути повною мірою підтримано наявними у них можливостями [6, с. 16-17].

Агресивна поведінка підлітків може бути викликана різними факторами.

Індивідуально-психологічні фактори, що можуть призвести до агресивної поведінки підлітків, описуються нижче:

1. Низька самооцінка та самоповага: Якщо підліток не має впевненості в собі та вірить, що він непривабливий або непотрібний, то він може стати агресивним, щоб довести свою важливість.

2. Негативні емоції: Підліток, який досвідчує сильні негативні емоції, такі як гнів, розлючення, роздратування або ревності, може виявляти агресивну поведінку.

3. Низька тривожність: Підліток, який не чує тривогу, може виявляти менше обережності та реагувати агресивно на ситуації, які викликають страх або тривогу в інших людей.

4. Негативний досвід взаємодії з батьками або дорослими: Якщо підліток має негативний досвід взаємодії з батьками або дорослими, то він може відчувати образу і ставитися агресивно до них.

5. Порушення психологічного розвитку: Порушення психологічного розвитку, такий як погане самокерування, неадекватне сприйняття соціальної

дійсності, можуть призводити до агресивної поведінки підлітків.

6. Залежність від наркотиків та алкоголю: Підлітки, які залежать від наркотиків та алкоголю[10, с. 29].

У зв'язку з цим виникає необхідність організації та проведення спеціального дослідження, спрямованого на вивчення взаємозв'язки індивідуально-психологічних особливостей підлітків та агресивних форм поведінки. Це обумовлено насамперед тим, що поведінка людини в соціумі залежить не тільки від ситуації, в якій він перебуває, або від впливу на нього оточуючих людей, але й від особливостей його особистості: схильностей, інтересів, розвитку емоційної сфери, індивідуальних якостей, що виявляються в цієї ситуації.

З точки зору деструктивної спрямованості розглядаються три типи розладів поведінки підлітків. Індивідуально-агресивна форма розладу поведінки, в якій переважає фізична і вербальна агресія, спрямована переважно на однолітків і близьких. Підлітки цього типу схильні до ворожнечі, нецензурної лайки, зухвалості, непокори і негативізму по відношенню до дорослих, постійної брехні, прогулів і вандалізму. Вони не приховують своєї асоціальної поведінки, досить рано починають статеві стосунки, вживають тютюн, алкоголь, наркотики. Агресивна асоціальна поведінка може проявлятися у вигляді бійок, фізичної агресії, жорстокого поводження з однолітками. У таких підлітків порушені соціальні зв'язки, вони не в змозі налагодити нормальні контакти з однолітками [10, с. 29].

З точки зору соціальної спрямованості розрізняють соціалізовану і несоціалізовану агресивну поведінку. До першої групи належать підлітки, у яких немає яскраво виражених психічних розладів. Вони легко адаптуються до різних соціальних умов завдяки низькому морально-вольовому рівню регуляції поведінки. До другої групи належать підлітки з негативним емоційним станом, який є проявом реакції підлітка на напружену стресову ситуацію чи психологічну травму, або внаслідок невдалого вирішення проблем [3].

У середньому класі у підлітків виявляються неадекватні афективні реакції, які є наслідками негативних афективних переживань, заснованих на незадоволенні однієї з життєво важливих потреб підлітка або конфлікті між ними. Все це проявляється у відповідній поведінці в школі: піднесено

Вразливість, упертість, негативізм, замкнутість, емоційна неврівноваженість. Так званий «ефект недостатності» виникає як стійкий емоційний стан, який відчуває підліток у зв'язку з неуспішністю в діяльності. Тому підліток або ігнорує факт невдачі, або відмовляється визнавати провину [8].

Особливості емоційно збуджених підлітків виражаються у схильності до вибуховості та агресивності, що призводить до появи неадекватних антигромадських дій. Підвищена збудливість нервової системи, ендокринна перебудова організму в підлітковому віці, зміни в особистісному розвитку підлітка призводять до емоційних спалахів, ускладнюють об'єктивну оцінку ситуації та вибір адекватних засобів реагування на таку поведінку.

Висновок до розділу 1

У межах першого розділу доведено, що агресія розуміється як поведінка чи певні дії, а також розуміється як риса, властивість особистості, яка характеризує готовність людини до агресивних дій. Прояв чи не прояв агресивності як особистісної якості у певних акти поведінки у формі агресивних дій завжди є результатом складної взаємодії особистісних та ситуаційних факторів.

Агресивність дітей та підлітків визначається як особистісна характеристика, яка сформувалася в процесі розвитку особистості основі соціального навчання та є проявом агресивних реакцій на різного роду подразники. Тому агресивна поведінка – це звичайне явище для підліткового віку. Агресивні прояви у підлітків мають особливості, зумовлені віком та

статтю.

Також досліджено, що одним із основних факторів, що впливають на агресивну поведінку підлітків, є низька самооцінка. Підліток, якому не вистачає впевненості в собі, може стати агресивним, щоб показати свою важливість. Такі негативні емоції, як злість, роздратування або ревності, також можуть сприяти агресивній поведінці.

Підлітковий вік характеризується тенденцією до посилення агресивних реакцій. Цей період розвитку характеризується нестабільністю емоційної сфери, реакціями негативізму та протидії, які є наслідком незадоволеної потреби у дорослості, неприйняття найближчим оточенням своїх нових психологічних утворень. Прагнення молодих людей до автономії та незалежності не завжди розуміють інші і не можуть бути повністю підтримані наявними у них можливостями.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ РІВНІВ ПРОЯВУ АГРЕСІЇ З ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИМИ ОСОБЛИВОСТЯМИ УЧНІВ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

2.1. Методичне забезпечення та організація дослідження

Мета дослідження – визначити психологічні особливості взаємозв'язку агресивної поведінки молоді з індивідуально-психологічними особливостями, а саме: роздратованістю, негативізмом, образою.

У дослідженні взяли участь 40 респондентів: 20 хлопчиків і 20 дівчаток 11-14 років.

Сформульована мета дозволила окреслити наступні завдання:

1. Обґрунтувати методику та організацію дослідження відповідно до обраної проблеми.
2. Провести емпіричне дослідження взаємозв'язку агресивної поведінки молоді з індивідуально-психологічними особливостями.
3. Розробка практичних рекомендацій для шкільних психологів і батьків щодо зниження агресивності в підлітковому віці.

До обраного комплексу психодіагностичних заходів, відповідно до визначених завдань, увійшли: опитувальник Басса-Даркі для вивчення показників і форм агресивних реакцій особистості, методика «Діагностика схильності до агресивної поведінки» А. Ассінгера (Додаток А).

Опитувальник Басса-Даркі – це діагностична процедура, яка дає змогу визначити різні форми агресивної поведінки шляхом дослідження агресивних намірів людини. Тест складається з 8 підшкал: 1) Фізично агресивна поведінка – фізичний напад на іншу людину; 2) опосередкована (непряма) агресивна поведінка – дії, опосередковано спрямовані на іншу особу; 3) роздратування – прояв негативних почуттів при найменшому хвилюванні; 4) негативізм – опозиційна форма поведінки встановленим нормам і законам; 5) ресентимент -

ненависть до інших через реальні чи уявні дії; 6) недовіра - недовіра і обережність у поводженні з людьми, що є результатом упередженого ставлення до них; 7) вербальна агресивна поведінка - вираження негативних почуттів через вербальну форму; 8) Почуття провини - виражає можливу віру суб'єкта в те, що він є поганою людиною, тому що робить зло і відчуває докори сумління за це.

При складанні цієї анкети автори дотримувалися двох основних принципів: 1) кожне запитання може стосуватися лише однієї форми агресивної поведінки; 2) питання сформульовані таким чином, щоб вплив суспільного схвалення при відповіді на них був максимально послаблений.

Методика А. Ассінгера «Діагностика схильності до агресивної поведінки» (Додаток Б) була спрямована на визначення ступеня агресивності. Респондент відповідає на питання, які згруповані в блоки ситуацій. Підраховуючи бали, можна визначити рівні агресивності: занадто агресивний; помірно агресивний; мирний. Цей опитувальник також дає змогу визначити, провокує чи пригнічує респондент агресію [6].

Опитувальник також містить сім шкал, які спрямовані на вимірювання осмисленості ставлення до певних внутрішніх дій щодо власного «Я»: шкала 1 – впевненість у собі, шкала 2 – ставлення до інших, шкала 3 – самоприйняття, шкала 4 – себе - Управління, самоствердження, шкала 5 - самозвинувачення, шкала 6 - особистий інтерес, шкала 7 - самооцінка.

2.2. Аналіз та інтерпретація даних емпіричного дослідження

Аналіз та узагальнення кількісних та якісних даних дослідження послужили основою для визначення рівня агресивної поведінки підлітків, критеріями якого були показники шкал тесту Басса-Даркі: фізична, непряма, вербальна агресивність, негативізм, дратівливість, образа, недовіра, почуття провини. Саме фізична форма розглядалася як найбільш деструктивний прояв

агресивної поведінки

Іншими словами, якщо випробовуваний набрав високий бал (вище 7,5 балів) за чотирма і більше шкалами тесту, він входив до групи з високим рівнем агресивності; ті, що мають два-три високі показники або середні показники на вагах (5-7 балів), переважають - із середнім рівнем; За відсутності високих показників будь-якої форми агресивності та переважання низьких показників (до 4 балів) юнаки належали до групи з низьким ступенем прояву агресивної поведінки.

При обробці даних за методикою виникли ускладнення при порівнянні показників на шкалах, які представлені різними максимальними балами. При цьому ми використовували математичну процедуру, запозичену з психології, згідно з якою вибірккові дані за шкалою тесту, помножені на певний коефіцієнт, статистично не змінюються і є порівнянними [7].

У дослідженні взяли участь 40 респондентів: 20 хлопчиків і 20 дівчаток 11-14 років. Результати застосування зазначеної методики у хлопців зазначені в Табл. 1.:

Табл. 1 Кількісні показники діагностики ворожості у хлопців – підлітків

Назва шкали	5б	4б	3б	2б	1б	0б
Фізична агресія	6	5	5	1	1	1
Непряма агресія	0	6	5	3	3	3
Гнів	3	5	7	3	0	2
Негативізм	5	4	4	3	2	2
Образливість	0	0	3	10	6	2
Підозрілість	1	4	4	6	0	0
Вербальна агресія	2	6	4	4	0	0
Почуття провини	0	5	6	5	1	1

1) За шкалою «Фізична агресія» 6 хлопців набрали 5 балів (30%), 4 бали – 6 хлопців (30%), 3 бали – 5 хлопців (25%), 2 бали – 1 хлопець (5%), 1 бал. – 1

чоловік (5%) і 0 балів також 1 чоловік (5%).2) За шкалою непрямой агресії ніхто не набрав 5 балів, 6 хлопців (30%) 4 бали, 5 хлопців 3 бали (25%), 3 хлопчики 2 бали (15%), 3 хлопця 1 бал (15%), 0 балів також 3 респонденти (15%).

3) За шкалою гніву 5 балів з 3 (15%), 4 бали з 5 (25%), 3 бали з 7 хлопців (35%), 2 бали з 3 (15%), 1 бал. з нікого та 0 балів у 2х (10%).

4) За шкалою «Негативізм» 5 балів (25%) отримали 5 осіб, 4 бали – 4 хлопці (20%), 3 бали – 4 хлопці (20%), 2 бали – у 3х (15%), 1 і 0 балів набрали 2 хлопці (10% за бал).

5) За шкалою образливості жоден хлопець не набрав 5 і 4 бали, 3 бали були 2х (10%), 2 бали були 10 (50%), 1 бал був 6 (30%) і 0 балів були 2х (10%) .

6) За шкалою підозрілості 5 балів з 1 хлопця (5%), 4 бали з 4 (20%), 3 бали з 4 також (20%), 2 бали з 6 (30%), 1 пункт навколо 4 (20%) і 0 в одному (5%).

7) За шкалою вербальної агресії 5 балів набрано при 2 (10%), 4 - при 6 (30%), 3 бали при чотирьох (20%), 2 бали при 4 (20%), 1 - 4 (20%), ніхто не набрав 0 балів.

8) за шкалою «почуття провини» ніхто не набрав 5 балів, 4 бали було у 5ти (25%), 3 бали у 6ти (30%), 2 бали у 5ти (25%), 1 набрали троє (15%), та 0 у одного (5%).

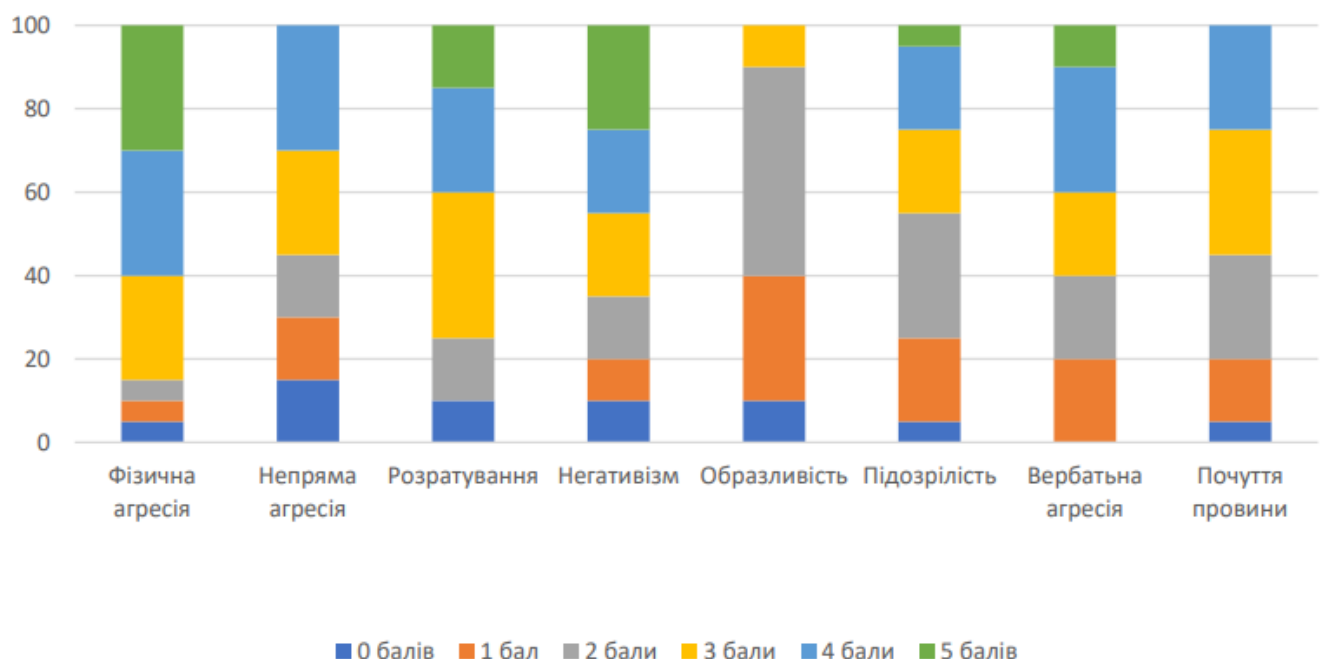

Рис. 1. Кількісні показники діагностики ворожості у хлопців – підлітків
 Результати за вказаною методикою у дівчат у табл 2:

Табл. 2 Кількісні показники діагностики ворожості у дівчат – підлітків

<i>Назва шкали</i>	<i>5б</i>	<i>4б</i>	<i>3б</i>	<i>2б</i>	<i>1б</i>	<i>0б</i>
Фізична агресія	2	6	7	1	2	2
Непряма агресія	2	2	9	5	1	1
Гнів	2	11	6	0	1	0
Негативізм	3	8	3	2	3	2
Образливість	1	2	7	4	3	3
Підозрілість	0	2	8	5	2	3
Вербальна агресія	1	3	6	5	3	2
Почуття провини	1	6	4	3	5	1

1) За шкалою «Фізична агресія» набрали 5 балів із двох (10%), 4 бали - 6 дівчат (30%), 3 бали - 7 дівчат (35%), 2 бали - 1 дівчина (5%), 1 бал. - два (10%) і 0 балів також два (10%).

2) За шкалою непрямой агресії 2 дівчини (10%) набрали 5 балів, 2 дівчини (10%) – 4 бали, 9 дівчат (45%) – 3 бали, 5 дівчат (25%) – 2 бали, 1 бал. через один (5%), 0 балів також дівчина (5%).

3) За шкалою гніву 5 балів з 2 (10%), 4 бали з 11 дівчат (55%), 3 бали з 6 дівчат (30%), 2 бали з жодного (0%), 1 відзначити 1 дівчину (5%) і 0 балів жодної (0%).

4) За шкалою негативізму 5 балів набрали 3 особи (15%), 4 бали - 8 дівчат (40%), 3 бали - 3 дівчини (15%), 2 бали - одна (5%), 1 бал. - три (15%) і 0 балів набрали 2 дівчини (10%).

5) За шкалою образливості 5 балів з 1 дівчини (5%), 4 бали з двох (10%), 3 бали з 7 (35%), 2 бали з 4 (20%), 1 бал. близько 3 (15%) і 0 балів у 3х (15%).

6) За шкалою підозри ніхто не набрав 5 балів, 4 бали у 2 (10%), 3 бали у 8 (40%), 2 бали - 5 (25%), 1 бал у 2х (10%) і 0 у три (15%).

7) За шкалою вербальної агресії набрав 5 балів з 1 (5%), 4 - з 3 (15%), 3

бали з шести (30%), 2 бали з 5 (25%), 1 - 3 (15%), 0 балів у двох (10%).

8) за шкалою «почуття провини» лише одна респондентка набрала 5 балів (5%), 4 бали було у 6х (30%), 3 бали у 4х (20%), 2 бали у 3х (15%), 1 бал набрали п'ятеро (25%), та 0 у однієї (5%)

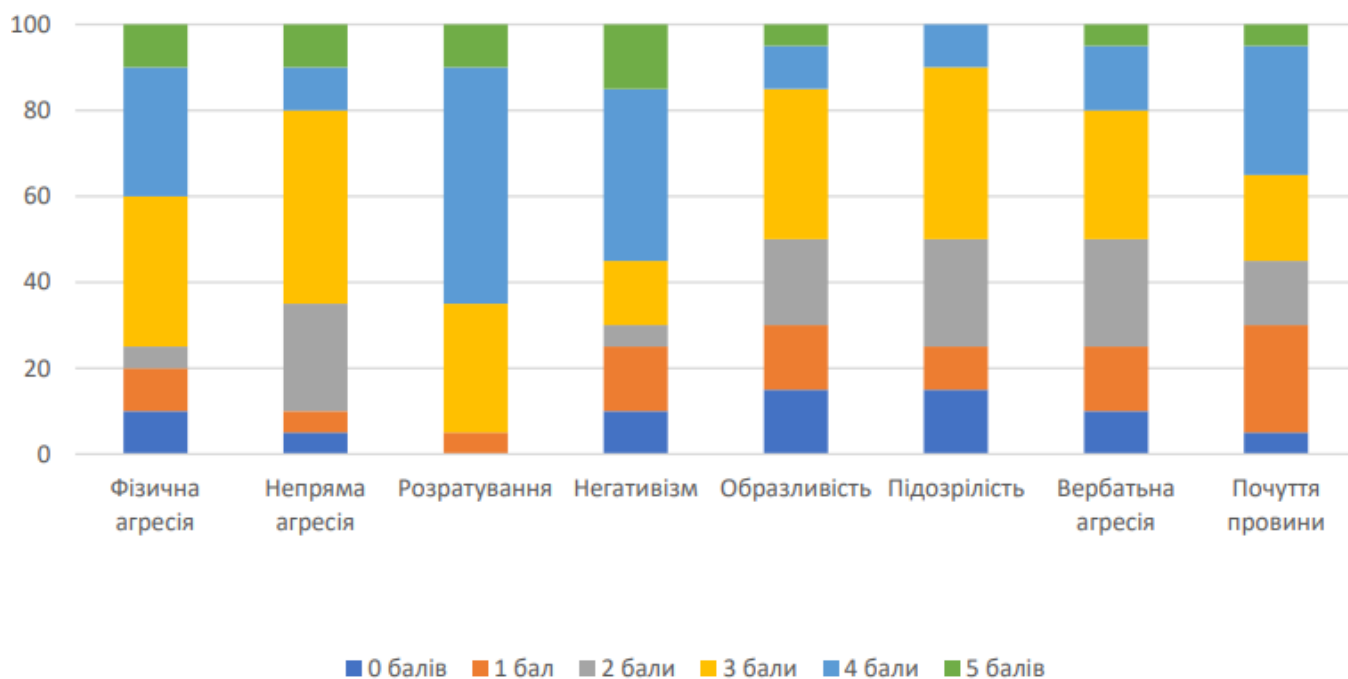

Рис. 2. Кількісні показники діагностики ворожості у дівчат-підлітків

Табл. 3 Порівняльні показники діагностики ворожості у дівчат – підлітків

Назва шкали	5б		4б		3б		2б		1б		0б	
	Д	Хл.	Д	Хл.	Д	Хл.	Д	Хл.	Д	Хл.	Д	Хл.
Фізична агресія	2	6	6	5	7	5	1	1	2	1	2	1
Непряма агресія	2	0	2	6	9	5	5	3	1	3	1	3
Гнів	2	3	11	5	6	7	0	3	1	0	0	2
Негативізм	3	5	8	4	3	4	2	3	3	2	2	2
Образливість	1	0	2	0	7	3	4	10	3	6	3	2
Підозрілість	0	1	2	4	8	4	5	6	2	0	3	0
Вербальна агресія	1	2	3	6	6	4	5	4	3	0	2	0
Почуття провини	1	0	6	5	4	6	3	5	5	1	1	1

Графіки на малюнках 1 і 2 порівнюють характеристики ворожості між підлітками за всіма шкалами. За шкалою фізичної агресії видно, що однакова кількість дівчат і хлопців досягає хороших оцінок, за шкалою непрямой агресії показники дівчат дещо вищі, ніж у хлопців, тобто дівчата частіше виявляють непрямую агресію. За шкалою роздратування ми бачимо, що більшість дівчат більше роздратовані. Знову ж таки, з точки зору прояву негативу, більший відсоток дівчат мають вищі бали.

Шкала правопорушень дає максимальний бал для хлопців за цією шкалою 3 бали, для дівчат – 5 балів, хоча бали набрала невелика кількість респондентів. Тобто образливість більше властива дівчатам. Шкала недовіри показує, що хлопчики більш схильні до цього, ніж дівчатка. Вербальна агресія: респонденти-чоловіки отримали високі бали, жоден з респондентів не набрав 0 балів, жінки мали вищий відсоток, де вони взагалі не могли бути вербально агресивними, або коливався від 2 до 3 балів. Почуття провини: різниця невелика, але дівчата відчують її трохи більше, про що свідчать результати використання техніки.

Отож в результаті дослідження за опитувальником Басса-Даркі зроблено висновок, що в результаті визначення психологічних особливостей взаємозв'язку агресивної поведінки молоді з індивідуально-психологічними особливостями, з'ясовано, що саме роздратованість, негативізм, образа є ключовими індивідуально-психологічними особливостями агресивних підлітків.

Другим методом дослідження є тест А. Ассінгера на визначення агресивності у стосунках з однолітками.

Таблиця 4. Рівні агресії у стосунках у представників чоловічої та жіночої статі

Стать респондентів	Високий	Середній	Низький
--------------------	---------	----------	---------

Чоловіча	0	80	20
Жіноча	5	85	15

Кількісні показники результатів методу представлені на рисунках 3 і 4.

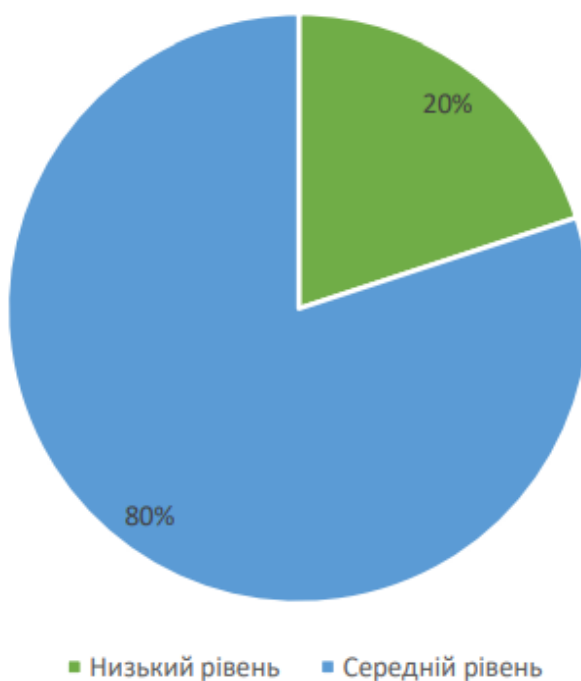

Рис.3. Кількісні показники вивчення агресії у стосунках з однолітками (показники хлопчиків)

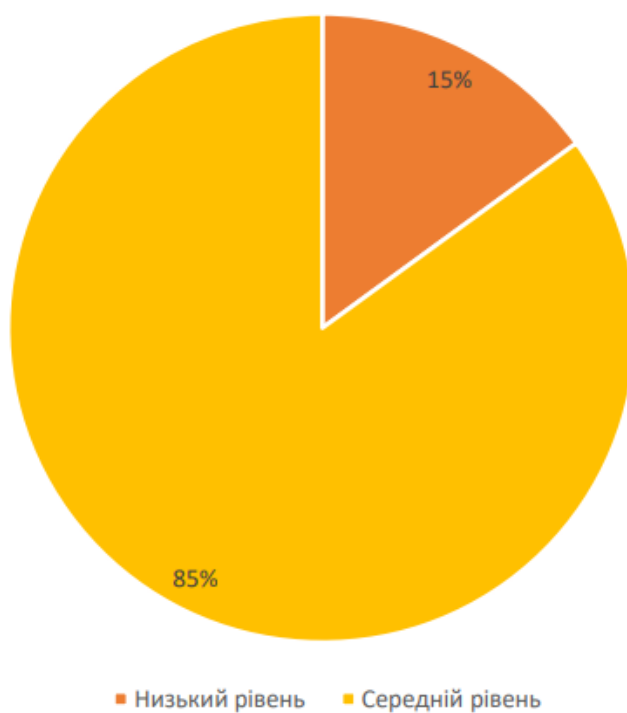

Рис. 4. Кількісні показники вивчення агресії у стосунках з однолітками (показники дівчаток).

Цей метод діагностував три рівні агресії у стосунках: низький, середній і високий.

На малюнках 3 і 4 показано, що жоден респондент чоловічої статі не має високого рівня агресії у стосунках, тоді як 80% респондентів мають помірний рівень агресії у стосунках, а 20% мають низький рівень. Для дівчат: 85% респондентів мають середній рівень агресії у стосунках з однолітками і 15% – низький. Бачимо, що за цією методикою показники не показують істотної різниці між представниками обох груп. Ми відстежили 80% хлопців і 85% дівчат, які демонструють середній рівень агресії у стосунках.

Представники групи підлітків, які мають високі показники за шкалою фізичної та вербальної агресивності, віддають перевагу відкритим засобам взаємодії з оточуючими (прямі фізичні або вербальні агресивні дії: бійки, удари, словесна образа, зухвалість). Вони вважають за необхідне реагувати на емоційний і психологічний дискомфорт, який вони спонтанно відчувають у фрустраційній ситуації, негайною, прямою агресивною поведінкою. Група низької агресивності, яка займає третє місце, не мала високих показників за жодною зі шкал.

Обраний рівневий підхід дав змогу простежити низку психологічних особливостей агресивної поведінки підлітків залежно від ступеня її прояву. Тому в подальшому аналіз отриманих у дослідженні даних проводився з урахуванням рівневої структури прояву агресивної поведінки.

З цього можна зробити висновок, що більшість опитаних хлопців і дівчат є мирними. Цікавим виявилось те, що хлопчики більш досвідчені, ніж дівчата, уникають конфліктів, сварок, бійок тощо. Помірна агресія частіше спостерігається у дівчат, ніж у хлопчиків. Це говорить про те, що дівчата більш наполегливі та непоступливі, ніж хлопчики.

Відомий американський соціальний психолог Р. Мертон вважав, що

хлопчик не може задовольнити свої потреби ні в легальній, ні в нелегальній творчій діяльності, тоді він неминуче стає на шлях самознищення. У сучасних умовах, коли частина молоді не має можливості належним чином професійно чи особистісно розвиватися, алкоголізм, наркоманія чи примітивний секс стають своєрідним компенсаторним засобом [5].

Узагальнюючи результати дослідження, можна прийти до невтішного висновку, що як у хлопців, так і у дівчат зазвичай притаманна така риса особистості, як безкомпромісність.

Обидві групи мають однакові результати за якістю недовіри. Хочу також зауважити, що якості, пов'язані з позитивною агресією (напористість і непримиренність), у дівчат знаходяться на низькому рівні, а якості, пов'язані з негативною агресією (мстивість, нетерпимість до думка інших). Якість нетерпимості до думки інших знаходиться на низькому рівні як у дівчат, так і у хлопців, але у дівчат цей показник вищий, ніж у хлопців. З цього також можна зробити висновок, що хлопчики та дівчатка насправді демонструють різні ознаки агресії[39].

Отож в результаті дослідження за тестом А. Ассінгера зроблено висновок, що в результаті визначення психологічних особливостей взаємозв'язку агресивної поведінки молоді з індивідуально-психологічними особливостями, з'ясовано, що саме впевненість у собі, самоствердження, особистий інтерес, завищена самооцінка є ключовими індивідуально-психологічними особливостями агресивних підлітків.

Висновок до розділу 2

У емпіричному дослідженні вивчення особливостей агресивної поведінки в підлітковому віці використано низку психодіагностичних методик: опитувальник Басса-Даркі для вивчення показників та форм агресивних реакцій особистості, методика «Діагностика схильності до агресивної поведінки» А.Ассінгера.

У результаті емпіричного дослідження було виявлено, що для сучасних підлітків характерна виражена агресивність. Більше того, хлопці більш агресивні, ніж дівчата, що характеризуються вираженою схильністю до фізичної агресії та комунікативної ворожості. Натомість дівчата менш агресивні, але характеризуються проявами опосередкованої агресії.

Таким чином, підліткова агресія проявляється на тлі: а) підозрливості та тривожності, пов'язаних із низьким рівнем соціальної адаптації; б) неадекватної самооцінки та синдрому знедоленості; в) розуміння агресії як найефективнішого способу самовираження, відстоювання та захисту своїх інтересів; г) проєкції своєї агресивності на оточення, перенесення на нього відповідальності за власну деструктивну поведінку; е) обмеженого репертуару реакцій на проблемні ситуації; е) низького рівня емпатії та збідненої емоційної палітри; е) слабкого самоконтролю та саморегуляції; ж) наявності неврозів та акцентуацій; з) слабо розвинутою прогностичною здатністю.

У деяких групах підлітків агресивність, жорстокість, тривожність – стійкі домінантні риси, що визначають характер взаємодій, традиційні методи самоствердження, захоплення, відстоювання статусних позицій. Спостерігаються гендерні відмінності агресії підлітків, які опосередковуються специфікою статевої соціалізації.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ КОРЕКЦІЇ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

3.1. Рекомендації щодо корекції агресивної поведінки

Посилення агресивних настроїв у підлітковому середовищі відображає одну з найгостріших проблем нашого суспільства, де за останні роки різко зросла підліткова злочинність, зокрема дитяча. Водночас викликає занепокоєння той факт, що зростає кількість злочинів проти особи з нанесенням тяжких тілесних ушкоджень. Почастішали випадки жорстоких бандитських розборок серед підлітків.

У цих умовах особливої актуальності набуває аналіз проблеми агресивної поведінки підлітків, який показав існування принципово різних теоретичних підходів, що серйозно перешкоджає розумінню справжніх причин агресивності підлітків та розробці ефективних засобів її боротьби, профілактики та нівелювання, тобто проблеми психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки підлітків

Агресивність формується переважно в процесі ранньої соціалізації в дитинстві та підлітковому віці, і цей вік найбільш сприятливий для профілактики та корекції.

Агресивна поведінка молоді може бути причиною негативного впливу на саму молодь, оточуючих і суспільство в цілому. Тому виправити таку поведінку дуже важливо.

Дорослі часто стримують свої почуття, а підлітки ні, бо просто ще не навчилися цього робити. Дитячі емоції просто б'ють ключем: коли образа смертельна; якщо щастя, то безмежне, якщо жорстокість, то яскраво виражене. Зрозуміло, що діти не мають життєвого досвіду, тому діти не завжди можуть передбачити наслідки своїх дій, емоції захоплюють розум і свідомість, тому

дитина спочатку діє, а потім думає, чи правильний вчинок. Прояв агресивності та жорстокості є певним етапом дорослішання дитини. Йому необхідно розпізнати, пережити і навчитися контролювати свої негативні емоції. Неусвідомлена юнацька жорстокість з часом зникає. Але коли діти свідомо завдають болю іншим і розуміють, що це погано, це вже викликає занепокоєння і спонукає до конкретних дій [3].

Батьки агресивних підлітків повинні досліджувати причини деструктивної поведінки своїх дітей і не залишатися байдужими до їхніх емоцій; Пам'ятайте, що умови сімейного виховання мають значний вплив на формування агресивних форм поведінки у дітей. Головне завдання батьків – ставитися до дитини з повагою та розумінням у будь-якій ситуації. Поведінка підлітка погіршується несприятливими стосунками з педагогами, які не володіють навичками спілкування з «важкими» дітьми. Конфронтація, тривалий конфлікт та взаємна емоційна неприязнь призводять до вербальної агресії учнів щодо вчителів та фізичної агресії до однолітків.

Проведення чіткої межі між дією та людиною дає можливість об'єктивного опису поведінки. Після того як дитина заспокоїться, правильно обговорити з ним його поведінку. Необхідно описати його поведінку під час прояву агресії, які слова він сказав, які дії зробив, не даючи оцінки його вчинку. Критичні висловлювання, особливо емоційні, викликають роздратування і протести, відволікають від вирішення проблеми.

Аналізуючи поведінку підлітка, необхідно обмежити обговорення конкретних фактів лише тим, що сталося «тут і зараз», не звертаючись до минулих правопорушень. Тому що виникає почуття образи і підліток не може критично оцінити свою поведінку. Замість поширеного, але неефективного прочитання моралі, краще вказати на негативні наслідки поведінки, щоб впевнено продемонструвати, що агресія найбільше шкодить підлітку. Слід також враховувати можливу конструктивну поведінку в конфліктній ситуації[4]. Одним із найважливіших способів зниження агресії є встановлення

зворотного зв'язку. Для цього використовуються такі методи:

- Констатація факту («Ви поведіться агресивно»);
- Прямі запитання («Ти поводишся агресивно?»);
- Виявлення мотивів агресивної поведінки («Ти хочеш мене образити?», «Ти намагаєшся показати силу?»);
- Розкриття своїх переживань з приводу небажаної поведінки («Мені не подобається, коли мене називають таким тоном», «Мені не подобається, коли на мене голосно кричать»);
- звернення до правил («Ми з вами домовилися!»).

У відповідь на агресивну поведінку підлітка доросла людина повинна проявляти в першу чергу такі риси:

Зацікавленість, доброзичливість і твердість.

Останнє стосується лише певних почуттів провини, підліток повинен зрозуміти, що батьки і оточуючі його люблять, і вони проти того, як він поводить себе.

У практиці психокорекційної роботи традиційно виділяють три основні моделі корекції: загальну, типову та індивідуальну [14]. Загальною моделлю корекції є методи роботи психолога, спрямовані на оптимальний рівень вікового розвитку підлітка. Ця робота передбачає поміркований систематичний вплив, який стимулює підлітка, допомагає навчитися правильно розподіляти навантаження за психічним станом, відповідально підходити до організації особистої життєдіяльності, способів діяльності в школі, сім'ї та інших групах підлітка. належить до.

Типова корекційна модель базується на використанні класичних методів навчання. Індивідуальна модель корекції підліткової агресивності спрямована на роботу з різними видами відхилень у поведінці підлітка з урахуванням його індивідуально-типологічних та психологічних особливостей. Для цього психолог створює індивідуальні психокорекційні програми відповідно до потреб і бажання кожного підлітка. Варто відзначити, що три описані нами

моделі тісно пов'язані, хоча і спрямовані на реалізацію різних завдань. Наприклад: загальна модель психокорекційної роботи спрямована на попередження агресивної поведінки підлітка, типова – на оптимальні моделі стимулювання інтелектуального розвитку.

Мета корекційної роботи:

- визначити основні цілі психокорекційної роботи;
- Окреслити коло завдань, які мають сприяти конкретизації основної мети психокорекційної роботи;
- Обирати зміст заняття з урахуванням індивідуально-типологічних особливостей підлітка, розвитку провідного виду діяльності та ступеня агресивності, що потребує корекційних дій;
 - зважено обирати форму роботи з молодого людиною (групову, сімейну, індивідуальну);
 - створити систему методів і прийомів, які максимально ефективно вирішуватимуть поставлені завдання з урахуванням вікових, інтелектуальних і фізичних особливостей молодого людини;
 - допускати залучення до процесу батьків підлітка та інших ключових фігур;
 - Визначення методів і способів якісної та кількісної оцінки змін показників, на які спрямований психокорекційний процес.

Прийоми роботи з агресивними підлітками:

1. Якщо агресія – це свідомо, контрольована дія підлітка, то важливо, щоб дорослий не піддавався на таку маніпуляцію. При цьому доцільно різко припинити агресивні дії або (якщо це не завдає серйозної шкоди самому підлітку та оточуючим) ігнорувати їх.

2. Якщо агресія є проявом садомазохістських нахилів, психолог повинен співпрацювати з психотерапевтом і психіатром.

3. Коли агресія є проявом гніву, можна застосувати кілька стратегій впливу:

1) Навчитися контролювати свої емоції та регулювати негативні почуття, не завдаючи шкоди оточуючим (ця стратегія використовується, коли агресія проявляється в прямій формі). Наприклад, необхідно навчитися перетворювати пряму агресію в непрямую, використовуючи предмети-замінники для перетворення, зняття внутрішньої напруги через активні дії, спорт, активні ігри, прояв символічної агресії;

2) розвивати вміння знижувати рівень емоційної напруги шляхом фізичної релаксації [28, с. 58-62].

Методи роботи з пасивно-агресивною поведінкою учнів:

1. Зрозумійте, що пасивно-агресивна дитина може викликати у вчителя негативні почуття та неконструктивну поведінку.

2. Зрозуміти мету пасивно-агресивного підлітка – вивести з рівноваги вчителів, змусити їх втратити контроль над собою.

3. Зрозумійте, що пасивно-агресивна тактика є неприйнятним способом вираження гніву та агресії.

4. Проаналізуйте, як ви сприймаєте гнів іншої людини і як виражаєте свій гнів, щоб переконатися, що ви самі не використовуєте пасивно-агресивний стиль у своїй поведінці.

3.2. Корекційні заходи щодо корекції агресивної поведінки старших підлітків

Урок 1.

Мета занять: подальше знайомство та синхронізація групи, встановлення контактів між учасниками, зняття емоційної та фізичної напруги, розвиток навичок спільної гри.

План реалізації:

1. Вступна частина: привітання, розминка: вправа на довіру, зняття

емоційної та фізичної напруги.

2. Основна частина: вправи на самосвідомість і поведінку, обговорення різних ситуацій,

3. Остання частина.

4. Роздум про викладання.

Частина 1.

вступ. Вітання і розминка.

Вправа 1. «Кепка»

Мета: Зняття емоційної та фізичної напруги.

Психолог просить усіх у колі порахувати до 1-2-3. «У мене кепка трикутна. Мій трикутник. А якщо він не трикутний, то це не мій капелюх.» Молодь має повторити текст вголос. Після цього деякі слова в цьому тексті пропонується замінити жестами, але не всі відразу, а по одному - спочатку слово «капелюх», потім «мій», потім частину «тре» в слові «трикутник». », то друга частина цього слова.

Кожен 1-й вимовляє змінений текст, якщо він помиляється, то 2-й з цієї трійки знову намагається все зробити правильно, а може 3-й і так далі.

Легенда:

- «шاپка» - погладити себе по голові двічі (два склади);

- «мій» - покажи себе;

- «грати» - викинути три пальці вперед;

- «Вугілля» - витягнути лікоть.

Вправа 2. «Безодня».

Мета: Розвивати згуртованість і довіру в групі. (Потрібна поруччя або довга лава): Діти стають збоку від поруччя на краю обличчям до драбини. Ваше завдання: пройти з кінця в край, по черзі повертатися до дітей, триматися за них і повертатися спиною до ведучого. Все це потрібно робити мовчки, якщо хтось спіткнеться і впаде, вправу потрібно почати спочатку. Ті, хто стоїть, допомагають тим, хто переходить. Потім вправу можна ускладнити: молоді

люди повертаються на 90°, дивлячись на потилицю. Умови ті самі.

Частина 2.

Розміри. Вправа 3 «Робота з малюнками» (картки) Мета: Усвідомлення себе та своєї поведінки, обговорення різних ситуацій. Для роботи потрібна серія фотографій (листівок) людей (дорослих чи дітей) у різних емоційних станах. Молодим людям радимо уважно придивитися до фото та визначити емоційний стан людини на фото.

Можливості варто обговорити, подумати, що сталося з цією людиною і що дозволяє їм зрозуміти причини цього емоційного стану, зображеного на фото.

Найкраще, якщо буде вказано кілька причин. Потім ви можете обговорити з дітьми, чи і за яких обставин вони відчували ці почуття. Для кожного підлітка важливо говорити і бути почутим.

Висновок до розділу 3

Важливою та актуальною проблемою залишається робота батьків та педагогів з дітьми та підлітками з проявами агресивної поведінки. У роботі з дітьми та молоддю з подолання агресивної поведінки велике значення має встановлення міжособистісних контактів, з'ясування причин деструктивної поведінки, вибір відповідних методів і прийомів роботи. Робота в пенітенціарних установах з дітьми з агресивною поведінкою насамперед спрямована на роботу з особистістю дитини, з її внутрішнім світом, з її переживаннями та почуттями. Для підвищення ефективності роботи психолога необхідно залучати допомогу батьків, а також вихователів. Профілактична робота з попередження агресивної поведінки у підлітків включає комплекс заходів, що включає роботу з емоції, емоційні стани, страх, гнів та інші характеристики.

Одним із найважливіших способів зниження агресії є встановлення

зворотного зв'язку. Для цього використовуються такі методи: констатація факту («Ви поведіться агресивно»); прямі запитання («Ти поводишся агресивно?»); виявлення мотивів агресивної поведінки («Ти хочеш мене образити?», «Ти намагаєшся показати силу?»); розкриття своїх переживань з приводу небажаної поведінки («Мені не подобається, коли мене називають таким тоном», «Мені не подобається, коли на мене голосно кричать»); звернення до правил («Ми з вами домовилися!»).

У практиці психокорекційної роботи в роботі виділено три основні моделі корекції: загальну, типову та індивідуальну.

ВИСНОВКИ

Розуміння агресії у науковій літературі достатньо невизначене та неоднозначне. У класичній інтерпретації агресія являє собою поведінку, спрямовану на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного собою звернення. При цьому характерною особливістю поведінки агресора є спроба викликати найбільшу шкоду об'єкту агресії і при цьому самому зазнати якомога меншої шкоди. Також треба мати на увазі, що форма та оцінка агресивної поведінки змінюються в залежності від історичного, соціокультурного, політичного, мікросоціального та субкультурного контексту подій

Агресивність дітей та підлітків визначається як особистісна характеристика, що сформувалася у процесі розвитку особистості на основі соціального навчання та є проявом агресивних реакцій на різні подразники. Розвиток агресивності у підлітковому віці детерміновано кількома взаємопов'язаними групами факторів: психобіологічні фактори; соціальні макро- та мікрофактори; психологічні особливості особи. Прояви агресивності в їхній активній формі визначаються насамперед умовами виховання, умовами соціалізації. Агресивні прояви у підлітків мають особливості, зумовлені віком та статтю. При розладах особи поведінки агресія у дітей підлітків досягає патологічного рівня.

Отже, агресивна поведінка в підлітковий період характеризується частими проявами імпульсивності, використанням грубої лексики, підвищенням голосу, зміною настрою, застосуванням фізичної сили, раптовою дратівливістю, виразом образи та невдоволення, застосуванням загроз та образ для досягнення своєї мети.

Підліткову агресію можна назвати своєрідним проханням допомоги. У силу вікових особливостей дитина ще вміє висловлювати її інакше. Спокій, терпіння, особистий приклад допоможуть пережити батькам непростий період дорослішання дітей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Баранова Н. Психокорекція агресивності та конфліктності у підлітків. Психолог. 2005. № 36. С. 17-24.
2. Бафталовська Н. Я. Агресивна поведінка підлітків. Шкільному психологу усе для роботи. 2010. № 6. С. 9–11.
3. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка та соціальна робота у сучасному освітологічному просторі / О. В. Безпалько // Освітологічний дискурс. - 2011. - № 1. - С. 103-111.
4. Басс А., Дарко Е. Опитувальник діагностика стану агресії. URL: <https://vseosvita.ua/library/metodika-diagnostiki-pokaznikiv-ta-form-agresii-bassa-darki-23373.html>
5. Бовть О.Б. Проблеми психологічної діагностики агресивної поведінки дітей та підлітків. Педагогіка і психологія. 1997. №3. С.22-28.
6. Божнюк, А. С. Психокорекція агресивної поведінки осіб підліткового віку = Psychocorrection of aggressive behavior of adolescents : кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр» / А. С. Божнюк ; наук. керівник д-р.психол.н., проф. І. С. Попович ; Міністерство освіти і науки України ; Херсонський держ. ун-т, Ф-т психології, історії та соціології, Кафедра загальної та соціальної психології. Херсон : ХДУ, 2021. 46 с.
7. Вікова психологія: навч. посібник / О. В. Алпатова. К. : НАУ, 2017. 140 с.
8. Дроздов О.Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Чернігів, 2003. 225 с.
9. Качмар, О. В. Вплив соціального макро- і мікросередовища на прояви агресивності особистості / О. В. Качмар // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії / ред. В. Г. Воронкова. - Запоріжжя,

2016. - Вип. 66 (2016). - С. 183 - 191

10. Качанова Ю. В. Агресивність : аналіз теоретичних підходів / Ю. В. Качанова // Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Соціологія. 2011. Т. 156, Вип. 144. С. 29–32.

11. Кравчук С.Л. Особливості агресивних проявів особистості в залежності від її гендерної ролі / С.Л. Кравчук Психологія: Зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова. К. 2000. - Вип. 3 (10). С. 87-92.

12. Кульчинська О. І. Емоційна та інтелектуальна поведінка. К., 2003. 274 с.

13. Лоренц К. Агрессия: так называемое «зло»: Пер. с нем. : Прогресс; Универс., 1994. 272 с.

14. Маслоу А. Г. Мотивація і особистість. Євразія, 2009. 143 179 с.

15. Мельниченко А.А. Гендерні особливості прояву агресивної поведінки серед підлітків. Дипломна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавра спеціальності «Психологія». Національний авіаційний університет. Київ, 2022. 43 с.

16. Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 педагогічна та вікова психологія / О. О. Мізерна. Київ, 2005. 24 с.

17. Павелків Р. В. Вікова психологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Р. В. Павелків. К. : Кондор. 2011. 468 с.

18. Ревуцька Н. О Адаптація п'ятикласників: Семінар-практикум для вчителів. Психолог. Шкільний світ : Всеукраїнська газета. 2013, № 13/14, 120с.

19. Сьмородова, К. В. Вплив агентів гендерної соціалізації на формування гендерної ідентичності підлітків. Соціально-педагогічні аспекти збереження та зміцнення здоров'я дітей та молоді в Україні: матеріали всеукраїнської студ. наук. практ. конф. (12- 13 квітня 2007 року). Мелітополь, 2007. С. 70-76.

20. Супрун М., Перепечина Н. Девіантна поведінка дітей і підлітків: соціально- психологічний аспект. Соціальна психологія. 2009, № 2. С. 178 - 185.
21. Тополов Є.В. Професійна агресивність особистості: монографія. Київ: Видавничий дім Слово, 2011. 400 с.
22. Трофимчук В. В. Теоретичний аналіз феномену «агресивність особистості». Проблеми сучасної психології : збірник наукових праць. № 1 (13). 2018. С. 184-188.
23. Філіпс А. Методика діагностики рівня шкільної тривожності. URL: https://stud.com.ua/82682/psihologiya/otsinka_rivnya_trivozhnosti_test_shkilnoyi_trivozhnosti_filipsa
24. Цап Н. М. Агресивність дитини: за і проти / Н. М. Цап // Практична психологія та соціальна робота. 1999. №6. С. 12–13.
25. Цільмак О. М. Психологічні детермінанти прояву агресії / О. М. Цільмак // Наука і освіта : наук.-практ. журнал. 2005. № 1-2. С. 38-41.
26. Чолаку А. І. Соціально-педагогічна робота з профілактики агресивності учнів молодшого підліткового віку : автореф. дип. роботи на здобуття освітнього ступеня «магістр»: спец. 231 «Соціальна робота» / А. І. Чолаку , ЧНУ ім. Петра Могили. Миколаїв, 2020. 17 с.
27. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х.: Прапор, 2007. 640 с.
28. Шкарлатюк К.І. Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці. Психологічні перспективи. Вип. 17. Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2010. С. 273–280
29. Шаповаленко Л. Д. Вікова психологія. К. : Слово, 2004. 388 с.
30. Baron R., Richardson D. Human aggression. N.Y.: Plenum Press, 1994. 419 с.
31. Barkley, R.A., Edwards, G.H. & Robin, A.L. Defiant teens. A clinicians manual for assessment and family intervention. New York: Guilford. 1999.
32. Berkowitz L. Simple views of aggression // American Scientist. – 1969.

P. 57; 372-388.

33. Brunner H.G. et al. Abnormal behavior associated with a point mutation in the structural gene for monoamine oxidase A // *Sci.* 1993. V. 262. P. 578–580

34. Freud A. *War And Children* Paperback – October 15, 2011.

35. Mednick S., Brennan P., Kandel E. Predisposition to violence // *Aggress. Behav.* – 1988. – V. 14, № 1. – P. 25–33.

36. Miles D.R., Carey G. Genetic and environmental architecture of human aggression // *J. Pers. Soc. Psychol.* 1997. V. 72. N 1. P. 207–217

37. Vernon P.A. et al. Individual differences in multiple dimensions of aggression: A univariate and multivariate genetic analysis // *Twin Res.* 1999. V. 2. N 1. P. 16–21

ДОДАТКИ

Додаток А

Тест опитувальника Басса-Дарки

1. Часом я не можу впоратися з бажанням заподіяти шкоду іншим.
2. Іноді пліткують про людей, яких не люблю.
3. Я легко дратуюся, але швидко заспокоююся.
4. Якщо мене не попросять по - хорошому, я не виконаю.
5. Я не завжди отримую те, що мені належить.
6. Я не знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо я не схвалюю поведінку друзів, я даю їм це відчутти.
8. Коли мені траплялося обдурити кого - небудь, я відчував болісні докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатний вдарити людину.
10. Я ніколи не дратуюся настільки, щоб кидатися предметами.
11. Я завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Якщо мені не подобається встановлене правило, мені хочеться порушити його.
13. Інші вміють майже завжди користуватися сприятливими обставинами.
14. Я тримаюся насторожено з людьми, які ставляться до мене кілька більш дружньо, ніж я очікував.
15. Я часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді мені на розум приходять думки, яких я соромлюся.
17. Якщо хто - небудь першим вдарить мене, я не відповім йому.
18. Коли я дратуюся, я ляскаю дверима.
19. Я набагато більш дратівливий, ніж здається.
20. Якщо хто - то уявляє себе начальником, я завжди роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Я думаю, що багато людей не люблять мене.

23. Я не можу втриматися від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.
24. Люди, ухиляються від роботи, повинні відчувати почуття провини.
25. Той, хто ображає мене і мою сім'ю, запрошується на бійку.
26. Я не здатний на грубі жарти.
27. Мене охоплює лють, коли з мене насміхаються.
28. Коли люди корчуть з себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавалися.
29. Майже щотижня я бачу кого - небудь, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Я вимагаю, щоб люди поважали мене.
32. Мене пригнічує те, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно переводять вас, варті того, щоб їх "клацнули по носі".
34. Я ніколи не буваю похмурих від злості.
35. Якщо до мене ставляться гірше, ніж я того заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хто - то виводить мене з себе, я не звертаю уваги.
37. Хоча я і не показую цього, мене іноді гризе заздрість.
38. Іноді мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо я злюся, я не вдаюся до "сильним" виразам.
40. Мені хочеться, щоб мої гріхи були прощені.
41. Я рідко даю здачі, навіть якщо хтось - небудь ударить мене.
42. Коли виходить не по - моему, я іноді ображаюся.
43. Іноді люди дратують мене однією своєю присутністю.
44. Немає людей, яких би я по - справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "Ніколи не довіряти чужинцям".
46. Якщо хто - небудь дратує мене, я готовий сказати, що я про нього думаю.
47. Я роблю багато такого, про що згодом шкодую.

48. Якщо я розлючуся, я можу вдарити кого - небудь.
49. З дитинства я ніколи не виявляв спалахів гніву.
50. Я часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко працювати.
52. Я завжди думаю про те, які таємні причини змушують людей робити що - небудь приємне для мене.
53. Коли на мене кричать, я починаю кричати у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Я б'юся не рідше ніж і не частіше, ніж інші.
56. Я можу згадати випадки, коли я був настільки злий, що хапав ліпшу мені під руку річ і ламав її.
57. Іноді я відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Іноді я відчуваю, що життя надходить зі мною несправедливо.
59. Раніше я думав, що більшість людей говорить правду, але тепер я в це не вірю.
60. Я лаюся тільки зі злості.
61. Коли я роблю неправильно, мене мучить совість.
62. Якщо для захисту своїх прав мені потрібно застосувати фізичну силу, я застосовую її.
63. Іноді я висловлюю свій гнів тим, що стукаю кулаком по столу.
64. Я буваю грубуватий по відношенню до людей, які мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б хотіли мені нашкодити.
66. Я не вмю поставити людину на місце, навіть якщо він того заслуговує.
67. Я часто думаю, що жив неправильно.
68. Я знаю людей, які здатні довести мене до бійки.
69. Я не засмучуюсь - за дрібниць.

70. Мені рідко приходить в голову, що люди намагаються розлютити або образити мене.

71. Я часто тільки загрожую людям, хоча і не збираюся приводити погрози у виконання.

72. Останнім часом я став занудою.

73. У суперечці я часто підвищую голос.

74. Я намагаюся приховувати своє погане ставлення до людей.

75. Я краще погоджуся з чим - або, ніж стану сперечатися.

ОБРОБКА РЕЗУЛЬТАТІВ

При складанні опитувальника автори користувалися наступними принципами:

- 1) питання може відноситися тільки до однієї форми агресії;
- 2) питання формулюються таким чином, щоб найбільшою мірою послабити вплив суспільного схвалення відповіді на питання.

Відповіді оцінюються по восьми шкалах у такий спосіб:

1. Фізична агресія:

• да = 1, немає = 0: 1, 25, 31, 41, 48, 55, 62, 68;

• немає = 1, да = 0: 9 і 7.

2. Непряма агресія:

• да = 1, немає = 0: 2, 10, 18, 34, 42, 56, 63;

• немає = 1, да = 0: 26, 49.

3. Роздратування:

• да = 1, немає = 0: 3, 19, 27, 43, 50, 57, 64, 72;

• немає = 1, да = 0: 11, 35, 69.

4. Негативізм:

• да = 1, немає = 0: 4, 12, 20, 28;

• немає = 1, да = 0: 36.

5. Образа: да = 1, немає = 0: 5, 13, 21, 29, 37, 44, 51, 58.

6. Підозрілість:

- да = 1, немає = 0: 6, 14, 22, 30, 38, 45, 52, 59;
- да = 0, немає = 1: 33, 66, 74, 75.

Вербальна агресія:

- да = 1, немає = 0: 7, 15, 23, 31, 46, 53, 60, 71, 73;
- да = 0, немає = 1: 33, 66, 74, 75.

8. Почуття провини: да = 1, немає = 0: 5, 8, 16, 24, 32, 40, 47, 54, 61, 67.

Індекс ворожості включає в себе 5 - ю і 6 - ю шкали, а індекс агресивності (прямий або мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7 - ю.

Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 . Норма ворожості дорівнює 6, $5-7 \pm 3$. При цьому звертається увага на можливість досягнення певної величини, що показує ступінь прояву агресивності.

Користуючись цією методикою, необхідно пам'ятати, що агресивність як властивість особистості і агресія як акт поведінки можуть бути зрозумілі в контексті психологічного аналізу мотиваційно - потребностной сфери особистості. Тому опитувальником Басса - Дарки слід користуватися в сукупності з іншими методиками: особовими тестами психічних станів (Кеттелл, Спилбергер), проектними методиками (Люшер) і т.д.